

“ATASÖZÜ” NEYDİ, NE OLDU?

What was, and what now is, a “proverb”?

Ezgi ULUSOY ARANYOSI*

ÖZ

Literatürde, atasözünün nasıl tanımlanabileceği sorusuna verilen cevaplar, ya atasözlerini diğer sözel formlardan ayırt etmeye yarayacak birtakım özelliklerin saptanması, ya da yapısal çözümleme yoluna gidilerek atasözlerinin hepsinde ortak olarak görülen dilsel bir şema/fonksiyon belirleme ekseninde ortaya konmuştur. Bu bakış açıları, atasözleri farklı bağlamlarda ve anlam bilimi sınırları dâhilinde incelenmek istendiğinde, her zaman bütünüyle kapsayıcı ve/veya yeterli olamamaktadır. Bu makalede, öncelikle, atasözü için önerilmiş tanım ve atasözlerinin neliğini tartışan kuramlar özetlenecek, bu tanım ve kuramlara getirilmiş ve bu yazıda getirilecek eleştirilere yer verilecektir. Sonrasında, 20. ve 21. yüzyılın enformatik araçlarıyla, sözlü kültürün muhafaza edildiği kolektif birikime erişme şeklinin değiştiği, dolayısıyla atasözünün bir form değişimi geçirmekte olduğu iddia edilecektir. Bu iddianın desteklenmesi amacıyla, Türkçe literatürdeki atasözlerinden ve kalıplaşmış sözlerden çeşitli örnekler verilecektir. Bu örneklerin işaret edeceği durumun, makalenin ilk bölümünde tartışılacak tanım ve teoriler tarafından açıklanamıyor oluşuna değinilerek atasözlerindeki form değişimini de kapsayabilecek yeni bir bakış açısı önerilecektir. Makalenin son bölümünde ele alınacak bu çözüm önerisi, Neal R. Norrick’in “özellik matrisi”ni yeniden yorumlayan bir şema üzerinden geliştirilecektir. Sonuç olarak “atasözü”nün yeniden tanımlanması ve bu tanımı en kapsayıcı şekilde ifade eden yeni bir terminusunun gereği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Atasözü, halk bilgisi, grup folkloru, özellik matrisi

ABSTRACT

Answers to the question of how proverbs could be defined are either listings of distinctive properties that are to differentiate proverbs from other forms of verbal expression, or structuralist analyses that aim to sketch out a linguistic scheme/function in order to explain how proverbs work. These approaches do not seem to be all-encompassing and/or sufficient when proverbs, which could refer to diverse social contexts, are to be examined within the framework of semantics. In this article, I will first give a brief summary of the proposed definitions and theories of proverbs, and discuss the criticisms that address these definitions and theories. I will argue that the means of information emerged in the 20th and the 21st centuries altered the way in which the intangible cultural heritage (here, specifically verbal components of it) is preserved as a part of collective consciousness, and that proverbs too go through a process of transformation due to this change. To support this claim, examples of Turkish proverbs/proverbial expressions will be provided. These examples, I believe, show that a new phenomenon regarding the use of proverbs emerge, and the definitions/theories in the present literature do not seem to offer a satisfactory account to explain it. In the very last section, I will reinterpret Neal R. Norrick’s feature matrix for proverbs and related genres, and emphasize that a new definition, hence a new term for “proverb” is called for.

Key Words

Proverb, folk wisdom, group folklore, feature matrix

*“Atasözleri, günlük deneyimlerin kızlarıdır.”
Flemenkçe/Krioca atasözü (Schipper 2003:10)*

Geleneksel tanımlar ve kuramlar ele alındığında, atasözlerinin ne olduğu sorusuna son derece genelleyici yargıların yanıt olarak sunulduğu görülmektedir. ‘Atasözleri gelenekseldir’ (Firth 1926:134-135, Taylor 1950:902, Röhrich 1967:51, Milner 1969:199), ‘Atasözleri

didaktiktir.’ (Firth 1926:265-266, Taylor 1950:902, Abrahams 1968:150), ‘Atasözleri anlama gebedir’¹ (Seiler 1922:4, Hain 1963:44, Röhrich ve Mieder 1977:3) gibi önermeler, atasözüne ait tanımlayıcı özellikleri ortaya koyma çabasının ürünüdür; fakat atasözlerinin anlam bi-

* Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, ezgiu@bilkent.edu.tr

liminin sınırları içerisinde ele alınması ve bağlamsal çok yönlülüğünün hesaba katılması durumunda yetersiz kalmaktadır. Bu yazının ilk bölümünde, atasözlerinin ne olduğuna ilişkin tanım ve kuramlar kısaca özetlendikten sonra, bu tanım ve kuramlara şimdiye kadar getirilmiş ve bu yazıda getirilecek eleştiriler ele alınacaktır. Yazının ikinci bölümünde, 20. ve 21. yüzyılın enformatik araçlarının sayesinde oluşan, sözlü kültürün muhafaza edildiği kolektif birikime erişme şeklinin (sözlü kültürün muhtevası olan “halk bilgisi”ni² edinme yol ve yöntemlerinin) değişmesinden dolayı, atasözünün bir form değişimi geçirmekte olduğu iddiası ortaya konacak ve bu iddia, Türkçe literatürdeki atasözlerinden ve kalıplaşmış sözlerden verilecek örneklerle desteklenecektir. Ardından, şimdiye kadar önerilen atasözü tanımlarının ve atasözünün ne olduğunu açıklamada kullanılan teorilerin –yazının ilk bölümünde üzerinde durulacak noktalar açısından sorunlu yaklaşımlar olmalarının yanında– bu fenomenin varlığını açıklayamamaları sorunu ele alınacaktır. Yazının son bölümünde, bu probleme alternatif bir çözüm önerisi getirilecektir. Bu çözüm önerisi, Neal R. Norrick’in “özellik matrisi”ne dayanan bir şema üzerinden ortaya konularak, “atasözü”ne yeni bir tanım ve bu tanıma gerektiren şartlar çerçevesinde şekillenen bu tanıma ifade eden yeni bir terminusun gereği vurgulanacaktır.

(1) Tanımlar, Teoriler: “Atasözü nedir?” Sorusuna Yanıt Arayışları

Bazı sözleri veya söz öbeklerini “atasözü” olarak kabul etmek, o sözlere/söz öbeklerine ait belirli özelliklerin olduğu ve bu özelliklerin varlığına dayanılarak bir sınıflandırma yapıldığı varsayımını beraberinde getirir. Söz konusu özellik-

lerin ne olduğu konusunda pek çok teori geliştirilmiş, çeşitli tanımlar üretilmiştir. Yazının bu bölümünde literatürde var olan tanım ve teorileri iki ana akım çerçevesinde ele alarak, bu akımlara şimdiye kadar getirilmiş olan eleştirilerin yanında, bu yazıda ortaya konacak eleştirilerden de söz edeceğiz.

“Atasözü” kavramının neye işaret ettiği hakkındaki tanım ve teoriler, geleneksel tanımlar ve yapısalcı teoriler başlıkları altında gruplanabilir.³ Atasözleri için geleneksel tanımlarda ortaya konan özelliklerden bazıları; atasözlerinin gramatik öğelerinin değiştirilemez (Seiler 1922:2), anlama gebe (Seiler 1922:4, Firth 1926:134-135, Hain 1963:44, Röhrich ve Mieder 1977:3), öğretici nitelikte (Firth 1926:265-266, Taylor 1950:902, Abrahams 1968:150) geleneksel ifade biçimleri (Firth 1926:134-135, Taylor 1950:902, Röhrich 1967:51, Milner 1969:199), sabit bir forma sahip (Taylor 1950:902, Barley 1972:741, Röhrich 1973:9, Green 1975:227), şiirsel (Seiler 1922:4 ve 7, Hain 1963:44, Henke 1968:196, Holbek 1970:54) olmalarıdır. Atasözlerinin gramatik öğelerinin –zorunlu olarak– değişmez olduğu görüşünün geçersizliği, Crépeau’nun bir Ruan da atasözünün aynı işleve, aynı kullanım bağlamına ve aynı anlama sahip yetmiş varyantını saptadığı çalışmadan⁴ yola çıkılarak ortaya konabilir. Atasözlerinin anlama gebe olması durumu ise, Norrick tarafından semantik düzlemde eleştirilir. Norrick’e göre, kimi atasözleri *literal* [birincil sözlük] anlamı ile kullanılır ve “Do as I say, not as I do” [“Dediğimi yap, yaptığımı yapma”] vb. atasözleri bu duruma örnek gösterilebilir (Norrick 1985:37). Örnekteki atasözü ve “Al’s here” [“Al burada”], “Joe left” [“Joe gitti”] sözleri gibi birincil sözlük anlamını içeren semantik yapılar ise, anlama gebe

olarak kabul edilmez. Dolayısıyla, anlama gebe olma özelliği de atasözünün tanımlayıcı nitelikleri arasına giremez. Atasözlerinin öğretici nitelikte olan geleneksel ifade biçimleri olması durumu ise iki açıdan ele alınabilir. İlk durum, öğretici olmayan geleneksel ifade biçimlerine de atasözü formunda rastlanıldığı gerçeğidir. “Oğlan dayıya, kız halaya”, “Can çıkar, huy çıkmaz” gibi atasözleri salt bir durum saptaması, bir gözlem niteliği taşımaktadır; çünkü değişmezlik bildiren yargılar içerir. Bu durumda söz konusu atasözlerinin öğretici olarak kabul edilmesi mümkün değildir; fakat bu sözler geleneksel ifade biçimleridir⁵. İkinci durum ise –geleneksel olma durumundan kronolojik düzlemde eski olma anlaşıldığı takdirde– günümüzde oluşan, dolayısıyla geleneksel olmayan birtakım atasözlerinin öğretici özellikte olmasıdır. Üniversite sınavını başarıyla vermiş olan gence, okulda politik oluşumlara katılmamasını öğütleyen ebeveynin “Evladım, yollar yürümekle aşınmaz. Sen sen ol, siyasetten uzak dur!” sözünde “yollar yürümekle aşınmaz” ifadesi hem yapı olarak, hem işlev olarak atasözü formunu andırır. Sözün kullanımındaki anonimlik, yani “Bak X ne demiş” vb. bir vurgunun eksikliği ise, bu sözü atasözü formuna daha da yaklaştırır⁶. Yukarıda açıkladığımız iki durum da, atasözlerinin öğretici nitelikte olan geleneksel ifadeler olduğu varsayımının sorgulanmaya açık olduğunu gösterir. Geleneksel tanımın atasözlerine atfettiği bir başka özellik de, atasözlerinin sabit bir forma sahip olmasıdır. Bu konuda ortaya konan görüşlerde, atasözünün belli bir toplulukça tanınır olarak kalabilmesi şartının, atasözünün değişmez bir form ile var olmasını beraberinde getirdiği belirtilmektedir (Norrick 1985:43); öte yandan bu durum, atasözünün hiçbir de-

ğişikliğe uğramadan varlığı sürdürdüğü anlamına gelmemektedir. Bunun nedeni, atasözünün verdiği mesajın bağlamının, gramatik düzlemde gerçekleşen değişikliklerden etkilenmediği durumlarla da karşılaşılmasıdır. Norrick’in, geleneksel tanımın bu yönüne yönelttiği altı farklı eleştiriden beşinin ortak noktası da budur: (I ve II) varyantlaşma (ki bu aslında Crépeau’nun örneğiyle muştulanmıştır), (III) atasözü çerçevelerinin [proverb frames]⁷ korunarak farklı gramatik öğelerle yeniden kurulması (“A young sinner, an old saint” [“Genç bir günahkar, yaşlı bir aziz”] sözünün “A young sinner will be an old saint” [“Genç bir günahkar, yaşlı bir aziz olacaktır”] formuyla da kullanılması gibi), (IV) bazı atasözlerinin kısaltma yoluyla ortaya konabilmesi (“Ya davulcuya, ya zurnacıya...” gibi), (V) bir atasözünün en küçük birimi olan –atasözünün çekirdeği olarak da literatürde yer alan (Hain 1951:58)– “kod”un, (III)’te görüldüğü gibi farklı yapılarla şekillendirilerek kullanılabilmesi. Tüm bu eleştiriler, atasözünün sabit bir forma sahip olması durumunun, atasözünün özünü belirleyen bir nitelik olmadığını ortaya koymaktadır. Atasözlerinin şiirsel olduğu iddiası da, prozodi (ahenk) ve sanatlı söyleyiş bakımından ortaya konmuş bir görüştür. Öncelikle prozodiyi ele alırsak, Norrick’in eleştirisini gündeme getirebiliriz. Norrick’e göre, prozodi atasözlerinde çokça görülüyor olabilir; fakat bu prozodinin atasözleri için zorunlu olduğu anlamına gelmez (Norrick 1985:48). “Aç ölmez gözü kararır, susuz ölmez benzi sararır” sözünün her iki yarısındaki hece sayılarının birbirine yakın oluşu (sekiz ve dokuz) ve “kararmak” ile “sararmak” fiillerinin üçüncü şahıs ekiyle geniş zamanda kullanılması sayesinde oluşan uyak bu atasözüne söyleyişte ahenk kazandırır; fakat böyle bir ahenk oluşumu-

nun görülmediği başka atasözlerinin de varlığı ortadadır. “Akarsu pislik tutmaz”, “Akıl adama sermayedir” atasözleri bu duruma verilebilecek örneklerden birkadır. Sanatlı söyleyiş açısından atasözlerinin şiirsel olup olmadığını ele alacak olursak, bunun da atasözlerinin tamamı için genellenebilir bir yargı olmadığını görürüz. Bir başka deyişle, bu özellik de atasözü için tanımlayıcı bir nitelik olamaz (Norrick 1985:50-51). Sanatlı söyleyişin varlığı atasözünden atasözüne değişen bir kriter olmakla beraber, sanatlı söyleyişten neyin kastedildiği de ayrı bir sorudur. Literatürde yer alan benzetme, düzdeğişmece, kişileştirme, abartma vb. sanatlar göz önüne alınacak olursa, bazı atasözlerinde sanatlı söyleyişin bulunmadığı sonucuna varılabilir. Örneğin “Para ile imanın kimde olduğu bilinmez”, “Misafir umduğunu değil bulduğunu yer” atasözlerinde, sanatlı söyleyiş görülmemektedir. Bu tür örneklerin görülmesi demek, sanatlı söyleyiş içerme niteliğinin tüm atasözlerine ait olan bir özellik olamayacağı anlamına gelir. Yukarıda sıralanan eleştiriler hesaba katıldığında, geleneksel tanımın ortaya koyduğu özelliklerin hiçbirinin, atasözünü tanımlamak için yeterli olmadığı görülmektedir.

Atasözlerini yapısal açıdan ele alan teoriler ise, Milner’in kuadripartit yapı teorisi ve Dundes’in konu-yorum teorisidir. Milner’in kuadripartit yapı teorisi atasözlerinin biçim ve anlam açısından simetriye sahip olduğu, bu iki düzlemdeki simetrik yapıların da birbirleriyle örtüştüğü görüşleri üzerine kuruludur. Milner’in ortaya koyduğu üzere bu özelliği gösteren deyiş, “dört parçalı bir yarıdan oluşur” (Milner 1969:200, vurgu Milner’in). Söz konusu dört parçadan her birine [minor segment], olumlu veya olumsuz nitelik taşımalarına bağlı olarak

“+” veya “-” değerleri yüklenir ve iki tane sözsel çift [major segment] oluşturulur. Eğer çiftte bulunan iki parça farklı değerler taşıyor ise (biri “+”, biri “-”), çiftin değeri “-” olarak kabul edilir. Eğer çiftin her iki parçası da aynı değeri taşıyorsa (her ikisi de “+” veya her ikisi de “-”), o durumda çiftin değeri “+” olarak alınır ve atasözleri bu değer gruplarına atıf ile sınıflandırılır. Bu teoriyi eleştiren isimlerden biri Dundes’tir. Dundes, atasözlerinin tümünün dört parçadan oluşmadığını, dolayısıyla Milner’in şemasının her zaman geçerli olmadığı ortaya koyar (Dundes 1981:48); fakat Milner tüm atasözlerinin dört parçadan oluştuğu iddasını radikal bir biçimde savunarak, zaman içinde atasözünün kullanımının tanıdıklaşmasıyla bu parçaların aşınmaya uğradığını belirtir (Milner 1969:202). Öte yandan, Norrick’in de belirttiği gibi, Milner’in söz konusu dörtlü yapının atasözleri için son derece temel bir şema önermesi durumunu destekleyen nesnel bir dayanağı yoktur (Norrick 1985:54). Dundes’in bir başka eleştirisi ise, atasözlerinin parçalarına verilen “+” ve “-” değerlerinin özneliği (Dundes 1981:48-49) açısından problematik olduğunu ortaya koyar. Bu eleştirel açılardan Milner’in teorisine bakıldığında, kuadripartit yapı teorisinin atasözlerinin yapısal açıdan incelenmesi ve sınıflandırılmasında yetersiz kaldığı görülmektedir.

Dundes’in “konu-yorum teorisi” olarak başlıkladığı yaklaşım, atasözünün işlevselliğinden ziyade yapısal özellikleriyle incelenmesini baz alır (Norrick 1985:55). Dundes’a göre, atasözünün tanımı için zemin oluşturabilecek tek dilsel öge, sözün altında yatan yapısal formeldür (Dundes 1981:46). “X, Y’den iyidir”, “X’siz, Y olmaz”, “X gibi Y” vb. formüller, kimi zaman karşıtlık, kimi

zaman benzerlik üzerinden tanımlanır. Dundes, söz konusu formüllerin “konu-yorum yapısı” ile oluşan, en az bir tanımlayıcı öge ile şekillendiğini ortaya koyar ve burada “konu” ile kastedilen, atasözünün kullanıldığı bağlamdaki konuyu/durumu betimlemesi; “yorum” ile kastedilen ise atasözünün, betimlediği konu/durum ile ilgili bir yorum ortaya koymasındır (Dundes 1981:50). Dundes’a göre, kalıp ifadeler “konu-yorum” ekseninde incelenerek bir atasözü tanımına gidilebilir. Norrick’in, Dundes’in teorisine yönelttiği eleştiri, konu-yorum teorisinde temel alınan formüllerin de karşılıklı ve benzerlik gibi iki uçlu kavramlardan yararlanılarak oluşturulduğu, dolayısıyla Milner’in kuadripartit yapı teorisinde düştüğü hatanın bir benzerinin yapıldığıdır (Norrick 1985:56). Bu eleştiri de, Dundes’ın formüllerinin yapısıyla ortaya konan şemanın Milner’in majör segmentleriyle olan benzerliği göz önüne alındığında haklı görünmektedir ve dolayısıyla Dundes’ın atasözlerini incelemede sunduğu öneri de belirli açılardan geliştirilmesi gereken bir teori gibi görünmektedir.

(2) Sözlü Kültür Kütüphanesi “Veri Tabanı”na mı dönüştü?: Forumun Değişimi

20. ve 21. yüzyılda icat edilen enformatik araçlar, bilginin dolaşımında çok büyük değişikliklere yol açmıştır. Sözlü kültürün birçok alanında gördüğümüz bilgi aktarımı işlevi, artık söz konusu yüzyılların enformatik araçlarınca da üstlenilmiştir. Radyo, televizyon, belki bu araçlardan daha da ileri noktada internet, bilginin birçok kaynaktan derlenmesi, saklanması ve herhangi bir topluluğun öznelere iletilmesine zemin hazırlamasının yanında istenildiği

zaman ulaşılabilir olmasını mümkün kılması açısından bu eksende ele alınabilir. Araba alış-satışında nelere dikkat edilmesi gerektiğinden, hangi hastalığa hangi bitkinin iyi geldiğine kadar birçok konuda ziyaretçilerine bilgi verme iddiasında olan internet sitelerinin çokluğuna, bu bağlamda dikkat çekilebilir. Yemek tarifleri veren site ve bloglarda, “Annemin Mutfağından”, “Mutfak Teyze: Yemek Tarifleri” (başlıktaki “teyze” figürüne dikkat), “Geleneksel Ege Yemekleri” gibi başlıklarla ve bu tür başlıklara sahip sayfaların son derece fazla sayıda ziyaretçisi olması da; yemek tarifi için annesini arayan gencin belki de artık internet üzerinden bu bilgiye ulaştığını, memleketini özleyerek has bir Ege yemeği pişirmek isteyen kişinin ailesine danışarak bu yemeğin bilgisine ulaşmaktansa arama motorunda “geleneksel Ege yemekleri” girdisini taradığını tahmin etmek zor değildir. Bu tür örneklerin işaret ettiği durum ise, enformatik araçların kullanımının yaygınlaşması ile birlikte, sözlü kültürün muhafaza edildiği kolektif birikime erişme şeklinin değişmeye başladığıdır. Sözlü kültürün çeşitli öğeleri ile kuşaktan kuşağa aktarılan “halk bilgisi”nin bir kısmı (belki de çok büyük bir kısmı) artık radyoda, televizyonda, internettedir. Bilgi edinme ve bilgi aktarımı mantıksal olarak birbirine bağlı eylemler olduğundan; sözlü kültürün muhtevası olan “halk bilgisi”ni edinilmesi böyle bir değişim süreci geçiriyor ise, bu bilginin aktarılması eyleminin de buna benzer bir süreçten geçiyor olması gerekir. Öyleyse, bilginin aktarılmasında kullanılan yol/yöntemlerden –bu yazının odağında olan– atasözünün de bu değişim sürecinin bir parçası olması söz konusudur. Bu noktada sorulması gereken soru, sözlü kültür çerçevesinde ele

aldığımız kolektif birikimin enformatik araçların değişimine kadarki dönemde öznenen özneye aktarılmasında işlevsel olan yöntemlerden “atasözü” kullanımının, bu yeni çağda nasıl bir formda var olduğudur.

Atasözlerinin radyo, televizyon ve internette hem orijinal formlarıyla, hem de orijinal formlarının değişikliğe uğratılmasıyla kullanıldığı günlük hayatta görülebilecek olgulardır. “Ak akçe kara gün içindir” sözü gibi orijinal hâliyle izleyiciye sunulan atasözleri yanında, asıl formula (“Besle kargayı, oysun gözünü”) oynanarak kullanılan “Besle danayı, elinde kalsın” gibi sözlerle, sigorta reklamlarından et ithalatını eleştiren ana haber bültenlerine kadar enformatik ağın pek çok noktasında karşılaşılabilir. Bu noktalar atasözünün işlevselliği ve parodileştirilmesi açısından hangi sosyal boyutlarda incelenebileceği hakkında bilgi vermektedir; fakat meselenin salt bu yönüne odaklanıldığında, sözlü kültürün adeta veri tabanına dönüşen kütüphanesinin içeriğinin bir kısmı göz önüne alınmamış olmaktadır. Söz konusu içerik, enformatik ağın sayesinde kullanımı yaygınlaşan diğer kalıp sözlerdir. Bu tür kalıp sözler, genellikle “Dün dündür, bugün bugündür”, “Üç koy, beş al”, “Demokrasilerde çareler tükenmez”, “Babam öyle diyo[r]” gibi sözlerden bazıları ilk olarak politik bağlamında veya ticarî alanda (örneklerin sonuncusunda reklam cümlesi olarak) kullanıldıktan ve sözlü kültürün sularına girdikten sonra, süreç içinde kendi bağamlarından kopararak kullanılmaya ve anonimleşmeye⁸ başlanmaktadır. Bu tür sözler atasözü olarak kabul edilmezken, kronolojik bağlamda yeniliği de imleyen klişe, Vellerizm (parodilemiş atasözü), slogan gibi kavramlar türetilerek literatürün bu noktadaki

eksikliği kapatılmaya çalışılmaktadır; fakat yazının üçüncü bölümünde de ele alınacağı üzere, kavramların arasındaki çizgiler çoğunlukla belirsizleşmekte, geleneksel tanımın yaptığı hatalar tekrarlanmaktadır. Böyle hatalardan biri, şu ana kadar öne sürülmüş tanım ve teoriler arasında, grup folklorunu temel alarak ortaya konmuş bir görüşün olmamasıdır. 19. yüzyıl romantizminin düşünsel ketlerini henüz üzerinden atamamış geleneksel tanım, sözlü kültür terazisinin kefelere “şehir” ve “köy” olarak belirleyip atasözünün ağırlığını ikinciye verirken, yapısalcılar atasözünün ne olduğunu tanımlamak isterken sürekli olarak örneklerden yola çıkarak bir tümevarım gerçekleştirmekte ve dolayısıyla yeni olguları dikkate almamaktadırlar. Oysa, bugün “en azından ortak bir faktörü paylaşan herhangi bir insan grubunu ifade eden[n]” bir halk terminusundan söz edebilmekteyiz⁹. Bu durumda, en az iki öznenin sözel-kültürel iletişimiyle var olan “halk”ın, sözlü kültürde muhafaza edilen bilgiyi aktarma araçlarından atasözü de geleneksel olmak durumunda değildir. Aydın’ın Kuşadası ilçesindeki şeftali bahçelerinde çalışan ve bölgedeki Kirazlı köyünde ikamet eden bir grup insanın, bu çalışma döneminde paylaştıkları ortak yer ve zamanda tütrettikleri ve her çalışma döneminde kullandıkları¹⁰ veya bir grup internet kullanıcısının benimsediği¹¹ kalıp sözlerin atasözü sayılmamasının nedeni, Dundes’ın yukarıda andığımız “halk” tanımına değil, romantik bir “halk” imajına başvurulması atasözünün sınırlarının çiziliyor olması gibi görünmektedir. Peki, bu kalıp deyişler, şimdiki kadarki atasözü tanım ve teorilerinde neyin değiştirilmesiyle yeni enformatik çağın “halk” bilgisi aktarım araçları olarak tanımlanır hâle gelebilir?

Yukarıdaki soruyu yanıtlayabilme-
miz için öncelikle bu sözlerin, daha da
önemlisi bu sözlerin kullanıldığı bağ-
lamların ortak özelliklerinin ne oldu-
ğunu sorgulamamız gerekmektedir. Kimi
zaman toplumun genelinde kullanımı
yaygınlaşan söz konusu kalıp deyişler,
kimi zaman belirli bir topluluğun özne-
leri arasında çokça kullanılır hâle gel-
mektedir. Bu sözler bazı durumlarda
uzun süre dillerden düşmezken, bazen
kullanım süreleri nisbeten kısa olmak-
tadır. Kullanımlarının istatistikleri na-
sıl bir grafiğe işaret ederse etsin¹², bu
sözler enformatik ağı¹³ diğer dilsel
öğeleri arasında, öne çıkan kalıp ifade-
lerdir. Bir başka deyişle, çağımızın gün
geçtikçe daha fazla girdiyi barındırmaya
başlayan sözlü kültür veri tabanında, bu
tür sözler diğerlerinden farklı bir statü-
ye sahiptir. Böyle bir farkı doğuran, bu
sözlerin nicelik açısından farklı olabile-
cek grafikleri olamayacağından, ancak
taşıdıkları ortak nitelikler olabilir. Bu
nuktada ele alınması gereken, böyle söz-
lerin hangi niteliklere sahip olduğu ve
bu nitelikleri taşıyan sözleri nasıl bir
terminusla sınıflandırabileceğimizdir.

(3) “Özellik Matrisi” ile Yeni Bir Tanıma Doğru

Yazının ikinci bölümünde ele alın-
dığı üzere, yeni çağın sözlü kültür bilgi-
sinin edinilme ve aktarılma yollarındaki
değişim, bu sürecin aktarım araçların-
daki değişimi de beraberinde getirmek-
tedir. Enformatik ağı alt kümelerinin
kollektif özneleri olarak düşünebilece-
ğimiz grupların sözel-kültürel iletişimi
olarak tahayyül edilen grup folkloru kav-
ramı, bu yeni öğeleri tanımlamada önem
taşımaktadır. En az bir ortak faktörü
paylaşan herhangi bir insan topluluğu-
nun sözel-kültürel iletişiminde kullan-

dığı “halk bilgisi” aktarım araçlarından
olan kalıp deyişlerin atasözü olup olma-
dığının sorgulanması, bu varsayımlar al-
tında meşru görünmektedir. Bu sözlerin
kullanımlarını olgusal bağlamda ele alan
istatistikî bilgilerin niceliksel değerleri,
grup folkloru açısından bakıldığında, bu
kalıp deyişlerin atasözü olarak düşünül-
mesinde engel arz etmez; çünkü “halk”
gruptur, dolayısıyla “halk”ın videlicet
grubun ürettiği kalıp deyiş de folklorik
bir öğedir ve –bize göre– atasözü kavra-
mı dâhilinde değerlendirilebilir. Bu nok-
tada yanıtlamaya çalışmamız gereken
soru, niceliksel değerlerin bu durumda
belirleyici rol oynamadığını göz önüne
alırsak, bu kalıp deyişlerin folklorik sta-
tüsünü nasıl belirleyebileceğimizdir.

Sözel kültürün veri tabanında yeri-
ni alan kalıp sözlerin niteliksel doğası,
bu sözlerin kendilerinin ve kullanıldık-
ları bağlamların niteliği ile ortaya koyu-
labilir. Bizim burada önereceğimiz çö-
züm önerisi, Neal R. Norrick’in “özellik
matrisi”ne dayanan bir şema üzerinden
ortaya konulacaktır.

Norrick *How Proverbs Mean* adlı
çalışmasında ortaya koyduğu “özellik
matrisi”nde atasözleri, klişeler, Velle-
rizimler gibi türler göz önüne alarak, bu
türlerle ait özelliklerden yola çıkan bir
sınıflandırmaya gitmektedir. Aşağıda
görülecek matriste yer alan on bir
özellik teker teker tanımlayarak, solda-
ki sütundan sıraladığı türleri bu özellik-
lere sahip olup olmamaları bakımından
değerlendirmekte ve türler arasındaki
sınırları bu şekilde çizmektedir. Özellik-
lerin yerleştirildiği sütunlarda bulunan
“+” işareti, özelliğin solda sıralanmış
listedeki türde bulunduğunu, “-” işareti
bulunmadığını, “0” ibaresi ise kimi ör-
neklerde bulunup kimi örneklerde bu-
lunmadığını belirtmektedir:

	potansiyel olarak sözsöz geribildirime kapalı [potential free conversational turn]	diyaloğsal [conversational]	geleneksel [traditional] ¹⁴	konuşulan [spoken]	sabit şekil [fixed form]	öğretici [didactic]	genel [general]	sanatlı [figurative]	prosodik [prosodic]	eglendirici [entertaining]	nükteli [humorous]
atasözü [proverb]	+	+	+	+	+	+	+	0	0	-	0
klîşe [cliché]	+	+	+	+	+	-	0	0	0	-	0
Vellerizm [Wellerism]	+	+	+	+	+	-	-	0	0	+	+
lanet okuma/ küfür [curse]	0	+	+	+	+	-	-	0	0	-	0
deyim [proverbial phrase]	-	+	+	+	+	-	-	+	0	-	0
tekerleme [riddle]	-	-	+	+	0	0	-	0	0	-	0
fıkra [joke]	-	-	+	+	-	-	-	0	-	+	+
masal [tale]	-	-	+	+	-	0	-	0	-	+	0
şarkı [song]	-	-	+	-	+	0	-	0	+	+	0
slogan [slogan]	+	-	-	0	+	0	-	0	0	-	0
aforizma [aforism]	0	-	-	-	+	0	+	0	0	+	0

Tablo 1. Norrick'in özellik matrisi

Bu noktada, Norrick'in özellik matrisi belli problemleri beraberinde getirmektedir; fakat bu problemlerin varlığı, bu yazıda irdelenen olgunun çözüme kavuşturulmasında işlevsellik kazandıracaktır (Her şerde bir hayır vardır!). Yukarıdaki tablo aracılığıyla ortaya konmuş türsel ayrımın belirlenimine yapacağımız eleştiri, yazının ikinci bölümünde ele alınan kalıp deyişler (ki Norrick'e göre bu tür sözler ancak klîşe, slogan vb. türler kapsamında değerlendirilebilir) ve atasözleri arasındaki çizgi konusundaki görüşümüzü açıklamamızı

mümkün kılacaktır. İlk olarak atasözü ile klîşe arasındaki farkı ele alalım. Bu iki türü birbirinden ayıran özellik, Norrick'e göre, atasözlerinin didaktik olma niteliğine sahipken, klîşelerin olmamasıdır. Norrick'in "didaktik" tanımı, formel semantik temeller üzerine kuruludur (Norrick 1985:70); fakat üzerinde durulması gereken nokta, herhangi bir sözün didaktik olma niteliğini sadece formel semantiğe başvurarak saptamayı saptanamayacağıdır. "Like father, like son" ["Oğul babaya çeker"] sözünü didaktik olduğundan atasözü olarak kabul eden Norrick, buradaki didaktik niteliği şöyle açıklar: "Oğul babaya çeker" sözü, kişiye oğulların babalarına benzeyeceği önermesini aktarması açısından didaktiktir" (Norrick 1985:70). Şimdi bu açıklamada sunulan didaktiklik prensibini "Kadınlar duygusaldır" klîşesi için güncelleyelim: "Kadınlar duygusaldır" sözü, kişiye kadınların duygusal olduğu önermesini aktarması açısından didaktiktir". Bu iki sözün, iletişimin öznesine bilgi aktarmanın ötesinde bir yapı oluşturan, örneğin didaktik bir tonu ortaya koyan semantik bileşenlerinin olmadığı açıktır. Dolayısıyla, atasözlerinin de klîşeler gibi öğretici olmayanlarının varlığı, özellik matrisindeki "+" işaretini "0" ibaresini döndürmemizi mümkün kılar. Klîşelerin didaktik olup olmadığı konusunda da, durum bir o kadar karmaşıktır. Kimi klîşeler, belli bağlamlarda, öğretici nitelik taşıyabilir. Arkadaşının "Eyvah, eşime doğum günü hediyesi almayı unuttum!" sözüne "Aşk satın alınmaz, eve gittiğinde eşime sarıl ve onu çok sevdiğini söyle hediye yerine." sözüyle "Aşk satın alınmaz" klîşesini kullanan kişi, karşısındakine unutulmuş doğum günü hediyesinin sevgiden daha değerli olmadığı mesajını vermeyi, bir klîşe kullanma aracılığıyla gerçekleştirebilir. Bu durumda, özellik

matrisinde klişenin didaktik olmadığını belirten “-” işaretini, “0” ibaresine dönüştürebiliriz. Atasözlerinin genel olduğunu, anlamlarının kişisel olmaması niteliğine dayanarak belirten Norrick’e verebilecek yanıt, klişelerin de semantik açıdan bir o kadar genel olduğudur. Klişelerde de genellikle tikel objelerden değil, genel objelerden hareketle anlam bütünlüğü kurulur ve klişelerin kalıplaşması da tam bu nedenledir. Eğer erkeklerin alışkanlıklarıyla, mutluluğun ne ile geldiğine yanıt arayan klişeler mevcutsa, bunun nedeni klişenin objelerinin genel olmasıdır. Bu açıklamalar göz önüne alındığında, atasözü ve klişe arasında Norrick’in öne sürdüğü türden farkların olmadığını görebiliriz.

Kalıp söz türlerinden bir diğeri olan Vellerizm de, Norrick’e göre atasözü olarak kabul edilemez; çünkü Vellerizmler, yani parodileştirilmiş atasözleri didaktiklikten ve genellikten yoksunken, eğlendirici ve nüktelidir. Didaktik olma ve genel olma nitelikleri için, klişe söz konusu olduğunda belirttiklerimiz, Vellerizmler için de geçerlidir. Parodileştirilmiş kimi atasözleri, yeni bağlamlarında öğretici olma niteliklerini kaybetmeyebilirler. “Ava giden avlanır” atasözünün “Hacke giden hacklenir” şeklinde parodileştirilmesinde (Gürçayır 2008:70), bu bağlamda söz aslında hâlâ didaktiktir; çünkü parodileştirmeden sonra bile, bir internet sitesini çökertme girişiminde bulunan kişinin başına aynı şeyin geleceği mesajı –tıpkı “Ava giden avlanır” atasözünde olduğu gibi– verilmektedir. Vellerizmlerin genel olmadığı iddiası ise, grup folklorunun sınırları içinde geçersiz hâle gelir. Bunun nedeni, grup folklorunun evreninde “genel”in sınırlarının, o gruba ait sözel-kültürel iletişim ağı çerçevesinde çizilmesidir. X fabrikasının çalışanlarının kullandığı bir kalıp söz, o

evren içerisinde geneldir; çünkü o evrenin her ideal öznesi¹⁵, o kalıp sözü tanıyabilir ve bağlamını saptayabilir. Herhangi bir enformatik araç vasıtasıyla izleyiciye/dinleyiciye ulaştırılan bir Vellerizm de en az bu kadar geneldir: Sözlü kültürün veri tabanı artık her yerdedir, her zaman erişilebilirdir. Bu açıdan bakıldığında, Vellerizmlerin de genel olma niteliğini taşıdıklarını söylemek mümkündür. Eğlendirici ve nükteli olma nitelikleri ise, son derece subjektif belirlemelerdir ve bu noktada Norrick, nesnel bir temel üzerine kurmaya çalıştığı dilsel tanımın [linguistic definition] dışına çıkmaktadır. Bu tür subjektif nitelikler, kültürden kültüre ve topluluktan topluluğa göre değişen değerler taşıyacağından, bu özelliklere atıfla kalıp sözlerin ortak niteliklerini belirlemek mümkün görünmemektedir¹⁶. Dolayısıyla, bu yazıda önerilecek şemada bu iki sütun tablodan çıkarılacaktır. O hâlde, Vellerizmlerin de didaktik olabileceği durumu ilgili işareti “0” olarak, genel olabileceği durumu da “-” işaretini “+” olarak yeni tabloya eklememizi gerektirmektedir.

Sloganlar, Norrick’in özellik matrisinde ele alınan bir başka kalıp söz türüdür. Norrick sloganları atasözlerinden ayırırken sloganların diyalogsal, her zaman sözlü, didaktik ve genel olmamalarını temel alır; fakat bu ayrımlar da, belli açılardan problematiktir. Sloganların diyalogsal olmaması iddiası grup folkloru ekseninde geçerliliğini yitirmektedir; çünkü bir grubun, bir diğer gruba veya bir gruplar toplamına aktardığı iletiyi içeren slogan ilgili sözel-kültürel iletişim ağının öğeleridir ve dolayısıyla diyalogsaldır. Sloganları her zaman sözlü olmaması durumu ise, enformatik araçlarla öznelere ulaşan atasözünün, klişenin ve Vellerizmin de her zaman sözlü olarak kalmayabileceğini akla getirmektedir.

İnternetteki bloglarda yaygın biçimde kullanılmaya başlayan bir kalıp söz, aslında yazılıdır; fakat bazı yönleriyle (anonimleşmesi, yapısal anlamda belli bir forma ulaşması, varyantlaşması gibi) sözel-kültürel iletişim kapsamına girmektedir. Yazılı olan ve sözlü olan arasındaki çizginin bu denli belirsizleştiği bu çağda böyle bir ayrıma gitmek, bunun ötesinde böyle bir ayrımı kalıp sözlerin sınıflandırılmasına işe koymak çok da sağlam bir kuramsal temel gibi gözükmemektedir. Bu nedenle atasözü, klişe ve Vellerizmin de hem sözlü hem yazılı olabileceği, yeni tabloda “0” ibaresi ile belirtilmelidir. Sloganların didaktik olmaması iddiası ise, günlük yaşamdan birtakım örneklerle rahatça çürütülebilir. “Susma, sustukça, sıra sana gelecek” sloganı, iletişimin öznesine dolaysız bir öğreticilikle varmaktadır. Bu tür örneklerin çokluğu, sloganların didaktik olma niteliğini taşıyabileceğini gösterir. Bu durumda atasözü, klişe, Vellerizm ve sloganın niteliklerini irdeleyen yeni tabloda diyalogsallık, didaktiklik, genellik niteliklerine tekabül eden işaretler sırasıyla “+”, “0”, “+” olarak değiştirilecektir.

	potansiyel olarak sözlü geribildirme kapalı [potential free conversational turn]	diyalogsal [conversational]	konuşulan [spoken]	sabit şekil [fixed form]	öğretici [didactic]	genel [general]	sanatlı [figurative]	prozodik [prosodic]
atasözü [proverb]	+	+	0	+	0	+	0	0
klişe [cliché]	+	+	0	+	0	+	0	0
Vellerizm [Wellerism]	+	+	0	+	0	+	0	0
slogan [slogan]	+	+	0	+	0	+	0	0

Tablo 2. Norrick'in tablosunun, yönetilen eleştiriler ile güncellenmiş versiyonu

(4) Sonuç: Dört Tür, Bir Tanım, Yeni Bir İsim

Tablo 2’de görüldüğü üzere, “atasözü”, “klişe”, “Vellerizm” ve “slogan” türleri, nitelikleri bakımından fark arz etmemektedir. Tüm nitelikleri aynı olan bu dört türü kapsayan bir tanım, kalıplaşmış herhangi bir ifadeyi temsil eden değişken x olarak kabul edildiğinde, şöyle ortaya koyulabilir: x , bir veya daha fazla ortak faktörü paylaşan belirli bir insan topluluğunun, kendi içinde oluşturduğu sözel-kültürel iletişim ağı dâhilinde yer alan, Norrick’in “özellik matrisi” modelini baz alan tablodaki (Tablo.2) niteliklerle örtüşen, kalıp sözdür. Şimdi halkbilimcilerin yanıt araması gereken sorudur: “atasözü”, “klişe”, “Vellerizm” ve “slogan”ı kapsadığı yukarıda ispatlanan bu tür, nasıl isimlendirilmelidir?

NOTLAR

- 1 Norrick, atasözlerinin bir veya birden fazla anlamı barındırma niteliğini “pithy” veya “pregnant in meaning” (İng.) olarak ifade eder. Buradaki çeviride, “anlama gebe olma” kullanımı tercih edilmiştir.
- 2 Burada “halk” kavramı, Dundes’in terminolojisi bağlamında kullanılmıştır.
- 3 Bu başlıklar altında sınıflandıramadığımız bir görüş de mevcuttur. Bu görüş, Norrick’in “özellik matrisi” olarak adlandırdığı yapıdan yola çıkarak ortaya koyduğu ve iki boyuttan (etnografik [ethnographic] ve süper-kültürel [supercultural]) oluşan atasözü tanımıdır. Bizim bu yazıda önerdiğimiz atasözü tanımı yazının üçüncü bölümünde, bu görüşün yeni bir okuması olarak öne sürülecektir. Bu yüzden Norrick’in kuramını temellendiren “özellik matrisi” yapısı yazının bu bölümünde değil, üçüncü bölümünde ele alınacaktır.
- 4 Bu çalışmanın ayrıntıları için şu kaynağa başvurulmalıdır: Pierre Crépeau, “The Invading Guest: Some Aspects of Oral Transmission”, *The Wisdom of Many: Essays on the Proverb*, 1981, der. Wolfgang Mieder ve Alan Dundes, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1994, 86-110.
- 5 Burada “geleneksiz ifade biçimi” kavramıyla kastedilen, sözün kalıplaşmış olmasıdır.
- 6 Bu konuda, daha sonra, ayrıntılı olarak bir anket çalışması gerçekleştirilecektir. Türkçe literatüre var olan, bazı ünlü figürlere ait kimi

- sözler belirlenerek, farklı yaşlardaki önelere (i) bu sözleri tanıyıp tanımadıkları, (ii) tanıyorlarsa, sözü kimin söylediğini bilip bilmedikleri, (iii) biliyorlarsa, sözün sahibinin kim olduğu sorulacaktır. Bu çalışmadan alınacak sonuçlar, yazının kuramsal açıdan temellendirilmesinde destekleyici öğeler olarak kullanılacaktır; fakat bu çalışma, yazıda öne sürülecek iddia açısından sadece tamamlayıcı olacaktır, ana argüman bu anket çalışması yapılmaksızın da geçerliliğini korumaktadır. Buradaki örneğin atasözü sayılmasını mümkün kılacak argümanlar, yazının ikinci bölümünde sunulacaktır.
- 7 Kuusi tarafından önerilmiş olan bu terimin ayrıntılı tartışması için Matti Kuusi, "Ein Vorschlag für die Terminologie der parömiologischen Strukturanalyse", *Proverbium* 5 (1966): 97-104'e bakılabilir.
 - 8 Buradaki anonimleşme kavramı, zorunlu olarak "sözün söyleyeninin bilinmemesi" olarak değil, sözün belirli bir kod taşıması ve bu kod üzerinden iletişimsel işlevini yerine getirmesi olarak anlaşılmalıdır.
 - 9 Bu terminusun ayrıntılı tartışması için Dundes, Alan, "Halk Kimdir?", çev. Metin Ekici, *Milli Folklor* 37 (1998): 139-153'e bakılabilir.
 - 10 Burada iş terminolojisi olarak düşünülebilecek "jargon" kavramının kapsamadığı kalıp sözler kastedilmektedir.
 - 11 Bu konuyu açımlayan çeşitli örnekler, Gürçayır, Selcan, "Kuşaktan Forumu Geçiş ve Bilgisayar Atasözleri", *Milli Folklor* 10.79 (2008): 70-77'de bulunabilir.
 - 12 Söz konusu kalıp sözlerin niceliksel yönünün bu tartışmada önem arz etmemesinin nedeni, grup folklorunun sınırlarının en az iki kişiden oluşan bir grubun sözel-kültürel iletişimi kapsamına indirgenebilmesidir.
 - 13 Burada enformatik ağız kapsamı için söylediklerimiz, bu ağız tüm alt kümeleri için de düşünülebilir.
 - 14 Önerdiğimiz yeni tabloda, bu sütun çıkarılacaktır. Bunun nedeni, yeni tanımlı geliştirirken "geleneksel" ibaresini temel alan yaklaşım yerine, grup folkloru kavramından yararlanmamızdır.
 - 15 Burada "ideal özne" ile kastedilen, söz konusu evrenin bağlamsal koşullarını tanıyan ve bu koşullar içerisinde yapma/etme kapasitesi olan öznedir.
 - 16 Nüktenin göreceli bir kavram olmasının belirgin örneklerinden biri, İngiliz nükte anlayışıdır. Amerikan sözlü kültüründe, "dry British humor" ["kuru İngiliz nüktesi"] olarak anılan bu anlayış, kendine özgü nitelikleriyle öne çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

Abrahams, Roger D. "Introductory Remarks to a Rhetorical Theory of Folklore". *Journal of Ame-*

- rican Folklore* 81 (1968): 143-158.
- Barley, Nigel. "A structural approach to the proverb and maxim with special reference to the Anglo-Saxon corpus". *Proverbium* 20 (1972): 737-750.
- Crépeau, Pierre. "The Invading Guest: Some Aspects of Oral Transmission". *Mieder* 86-110.
- Dundes, Alan. "On the structure of the proverb". *Mieder* 43-64.
- Firth, Raymond. "Proverbs in native life, with special reference to those of the Maori". *Folklore* 37 (1926): 134-135 ve 265-266.
- Green, Georgia M. "Nonsense and reference; Or the conversational use of proverbs". *Papers from the eleventh regional meeting of the Chicago Linguistic Society* (1975): 226-239.
- Gürçayır, Selcan. "Kuşaktan Forumu Geçiş ve Bilgisayar Atasözleri". *Milli Folklor* 10.79 (2008): 70-77.
- Hain, Mathilde. "Das Sprichwort". *Deutschunterricht* 15.2 (1963): 36-50.
- . *Sprichwort und Volkssprache: Eine volkskundlich-soziologische Dorfuntersuchung*. Gießen: Wilhelm Schmitz, 1951.
- Henke, Käthe. "Zur Form des englischen Sprichworts". *Literatur in Wissenschaft und Technik* 1 (1968): 190-197.
- Holbek, Bengt. "Proverb style". *Proverbium* 15 (1970): 54-56.
- Mieder, Wolfgang ve Alan Dundes, der. *The Wisdom of Many: Essays on the Proverb*. 1981.
- Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1994.
- Milner, George B. "What is a proverb?". *New Society* 332 (1969): 199-202.
- Norricks, Neal R. *How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs*. Berlin: Mouton Publishers, 1985.
- Röhrich, Lutz. *Gebärde, Metapher, Parodie*. Düsseldorf: Schwann, 1967.
- . *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1973.
- Röhrich, Lutz ve Wolfgang Mieder. *Sprichwort*. Stuttgart: Metzler, 1977.
- Schipper, Mineke. *Never Marry a Woman with Big Feet: Women in Proverbs from Around the World*. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Seiler, Friedrich. *Deutsche Sprichwörterkunde*. Munich: Beck, 1922.
- Taylor, Archer. "Proverb". *Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*. Der. M. Leach. New York: Funk & Wagnall, 1950. 902.